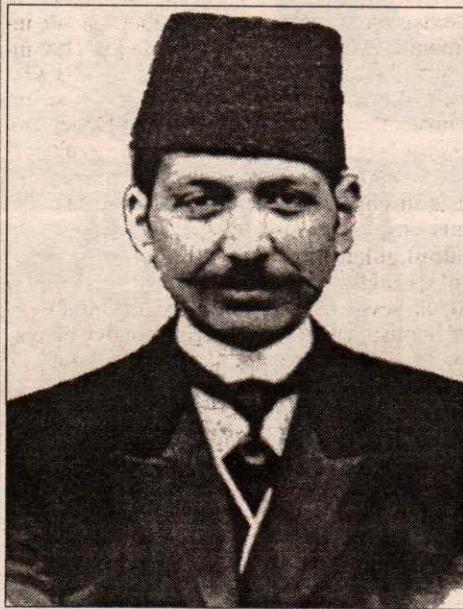

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

(Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir)

Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

Vaxtılıqla İslamlısan, Xəlifəliyin bir velayetinə çevrilən və İslam sivilizasiyasının üzvü olan Azərbaycanda əreb əlifbasından istifadə olunması töbii olmuşdur. Alimlər, şair və yazıçılar, səhnəməçilər bu əlifbadan istifadə edərək əsərlərini əreb (dövrün əsas elm dili), fars (dövrün əsas poeziya dili) və 13-cü yüzillikdən başlayaraq, həm də türk (dövrün əsas ünsiyət dili) dilində yazmışlar.

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyanlılarının bir qismi əreb əlifbasının əhalinin savadlanması və diliyinin inkişafında ciddi maneəyə çevrildiyi fikrine düşmüş, onun islahi yolunda çalışmış, mübarizə aparmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundova (1812-1878) məxsusdur.

M.F.Axundovun əreb əlifbasının islahi haqqında düşündüryünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. Bu yolda planlı, sistemli fealiyyətə işə M.F.Axundov 1857-ci ildən başlayır. Texminən 70-ci illərə qədər Axundov əsasən əreb əlifbasının islahi üzərində işləsə də, artıq bu illərdə o, əlifbanın dəyişdirilmesinin mümkün olduğunu qeyd edir. 1870-ci ildə o, əreb əlifbasının latin hərfələri əsasında dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk layihəsini tərtib edir və onu bu məsələlərlə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd Ağa Şaxtaxlıya (1846-1931) göndərir. Bundan sonra o, öz layihəsində bəzi hərfələrin şəkillərini dəyişir və 1873 ildə özünün latin əlifbası layihəsinin son variantını hazırlayır.

Bu illərdə, M.F.Axundov artıq əreb əlifbasının islahi ideyasından tam ol çəkir və onun latin əlifbası ilə dəyişdirilməsindən başqa bir varianti qəbul etmirdi.

Lakin üzünmüddəti səylərinə baxmayaq, M.F.Axundov nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, onun islah olunmasına da nail ola bilmədi. Bununla belə, əreb əlifbasında hərfələrin şəkillərinin latin hərfələri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundovdan gəlmədir və bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə texminən yarım əsr sonra, başqa insanların üzərinə düşəcəkdir.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədə, haqqında mütləq danışılması lazımlı gələn şəxsiyyətlərden biri de M.F.Axundovun davamçılarından olan, 1889-ildə İranın Qafqazda Baş Konsulu olmuş Mirzə Riza Xanıdır (1853-1935).

19-cu əsrin 70-ci illərində, əreb əlifbasının islahi yolunda fikirlərin yüksək vüsəti alındı bir dövrde «Muşaq» adlı erməni qəzeti və «Qolos» adlı rus qəzeti əreb əlifbasının çətinliklərindən yazırlı və bunu bəhanə gətirərək müsləmən uşaqlarının erməni və rus məktəblərdə oxuması təkliflərini irəli sürmüdürlər. Bu məsələdən təsirlənən Mirzə Riza Xan, 1879-cu ildə latin hərfəli ilə «Risaleyi-

Ərəb əlifbasının islahi və latin əlifbası ideyasının yaranması

Rüşdiyə» (Alphabet Ruchdie) adlı əlifba kitabçası çap etdirmişdir. Lakin hərfələrin sayının çox olması (əlifbada 49 hərf var idi), sətiraltı işarələrə həddindən artıq yer verilmesi, eləcə da bir sıra hərfələrin şəklinin bir-birinə çox yaxın olması və s. məqamlar bu əlifbanın tətbiqinə və uğur qazanmasına imkan verməsə də, latin əlifbasına praktik keçid baxımından bu əlifba tarixi əhəmiyyətə malik idi.

Ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də, bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almış id. Çünkü ortada M.F. Axundov tərəfindən irəli atılan latin əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi. Lakin bu baş vermedi. Əlifba uğrunda əsas mübarizə yene də ərəb əlifbasının ciddi islahi üzərində qurulurdu və latin əlifbası ideyası sanki unudulmuşdu. Faktiki olaraq

Mirzə Fətəli Axundov
(1812-1878)

bundan sonra heç kim yeni latin hərfli layihələr irəli sürməmiş (Mirzə Riza Xanın yuxarıda deyilən əlifba kitabçası istisna olmaqla) və bunu ciddi müzakirə obyekti nézərən keşfetmişdir.

Əlifba məsələsi müəllimlər qurultayında

1906-1907-ci illərdə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Bununla bağlı Bakıda keçirilən birinci (1906) və ikinci (1907) müəllimlər qurultayı haqqında qısa danışmaq zəruriyidir.

1906-ci il may ayının 21-də Nəriman Nərimanov (1870-1925), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Fərhad Ağazadə (1880-1931) və başqalarının fəal iştirakı ilə bir sıra müəllimlər Bakıda, «Nicat» Cəmiyyətində bir yere yığışaraq rus-azərbaysan məktəplerindən vəzifəyə müzakirə edirlər. Ətraflı müzakirələrdən sonra 3 bəndən ibarət aşağıdakı qərar qəbul edilir.

1. Avqust ayının 15-də Bakıda müəlliman müəllimlərindən bir iclas (qurultay) tərtib olunsun və iclasa Qafqazın hər yerdən müəllimlər dəvət olunsunlar.

2. Müəllimlərə bu iclasda müzakirə olunacaq məsələlər yazılıb məlum olunsun.

3. Əgər meclisə qeyri yerlərdən müəllimlər az gələsələr, Bakı müəllimlərinin iclasına iclas-ümumi hesab etsinlər və onun qətnaməsinə külli müəllimlər itaət etsinlər (burada və bundan sonrakı bütün sitatlarda orfoqrafiya saxlanılmışdır).

Bundan sonra qurultaya hazırlanmış seviyyədə aparılması üçün Nəriman Nərimanov (sədr), Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə, Əlisgəndər Cəfərzadə və Yusif Əfəndizadən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilir. Qurultayda müzakirə ediləcək hər hansı bir məsələyə aid

bütün suallarla yalnız 3 nəfərə - Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi və Fərhad Ağazadəyə müraciət edilməsi tövsiyə edilir. May ayının 21-dən avqust ayının 11-nə qədər 12 iclas keçirilir və müzakirələr nəticəsində keçirilecek müəllimlər qurultayına hazırlıq işləri tam başa çatdırılır və qurultay avqustun 15-də başlayır.

Birinci qurultayda, əsasən, yeni tədris proqramları, bu tədris proqramlarına uyğun dərsliklərin hazırlanması, tədrisdə «lal metod»un ləğv edilməsi, yeni təlim metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə qurultayın katibi olmuşdur.

İkinci qurultay bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövrə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərs kitablarının yazılması tövsiyə edilir.

İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundovla birləşərək əreb əlifbasının ciddi islahi üzərində qurulmuş bir «əlifba» kitabıının layihəsini hazırlamışdır.

Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu «əlifba»nın üstünlüklerini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsəlesini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, şərti olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllim (təssüf ki, mənbələrdə bu müəllimin kimliyi haqqında məlumat olmamış) əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətən sonra bunun məktəblilər tərəfindən necə qəvrənləşməsi, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bilməsək də,

Mirzə Riza Xan
(1853-1935)

Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdır. Fərhad Ağazadə yazır: «Qurultayın sədarətində əyləşmiş şəxslərin məhərəti buradadır ki, nə şisi yandırıldı, nə də kababı, əlifbamızın qüsurlarını inkar etmədi. Bizə də izn verdilər ki, yeni əlifbamızı təcrübədən keçirək. Lakin Maarif direktoru bizə izn verəndimi ki, hökumət məktəbində hələ misli görünməmiş, nəticəsə belli olmamış bir əlifbanı təlim edəydi, rəsmi məktəbdə təcrübələr yapmayıq? İşte, qüsurlar etiraf olundu. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə q-

lub dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Cərnyayevskinin üsuluna tabe olaraq məsəvvər türk əlifbasını (M.Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qira») dərsliyi nəzərdə tutulur-I. İsxanlı) yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların en dəyərlisidir.

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsi nail olsa da bundan uzağa getmə mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artdıq müzakirələr ciddi nailiyət əldə ediləcəyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birləşərək (Süleyman bəy Əbdürəhməzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talibzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən «ikinci il» (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirilər. Bu kitab qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyətsiz ötüşmədi. Faktiki olaraq bu kitabla və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərsliklərlə köhnə əreb əlifbasının zəifliyi və yararsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaşavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kəndə müxtəlif metbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur «Tərcümə» qəzetində təbliğ olunmağa başlandı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir işə çevrilmişdi. «Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolaşanın əlleri quruyarmış» (ifadə Fərhad Ağazadənindir).

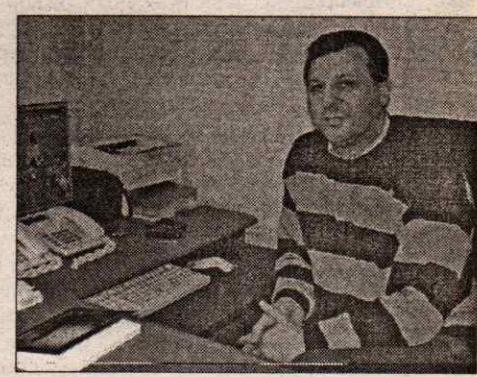
Vacib bir faktı da qeyd edək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə əreb əlifbasının ciddi islahi uğrunda çalışsa da, hələ 1906-ci ildə o, latin qrafikali bir əlifba ile əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığını görə o, qurultayda daha real məsələni - əreb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu faktə söykənerək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latin əlifbası haqqında düşündüryünü deyə bilərik.

Latin əlifbası layihələri və «ərəbistlər»ə qarşı mübarizə

Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadif edir.

1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərən bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulmasına getirib çıxardı.

Bu dövrə Azərbaycanda əreb əlifbasından latin əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsət almışdır id. Və bu məsələdə ən fəal yenə Fərhad Ağazadə olmuşdur.

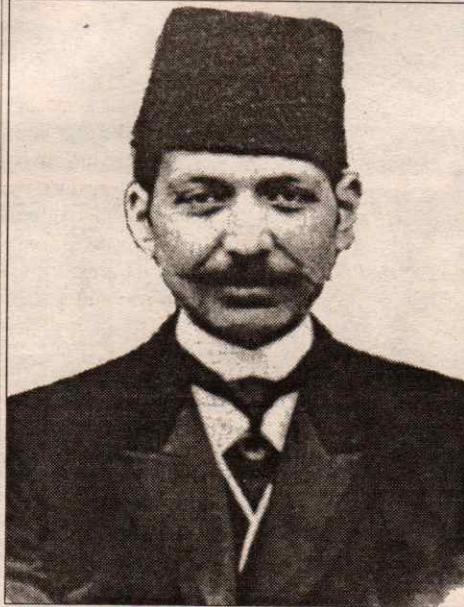

(Davamı var)

İsaqanlı İSAQANLI,
pedagoji elmlər namizədi,
Xəzər Universiteti

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

(Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir)

Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

(Əvvəli ötan sayımızda)

O, tez-tez mətbuatda əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsinə mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayır. Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrildiyini gören hökumət 1919-cu ildə məsələyə müdaxile edir, bu məsələ ilə bağlı mart ayının 21-də hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlik Aslanovun məruzəsi diniñənlər və nəticə olaraq 427 sayılı xüsusi qərar qəbul edilir.

Qərarda Xudadat bəy Məlik Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi naziriñə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq xalq maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır.

Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt xəstə olması ilə əlaqədar komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Lakin bu məsələlərə bağlı öz fikirlərini «Azərbaycan» qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi «Əlifba tarixində türklerin vəziyyəti» və «Dilimizin türkleşməyinə çarələr» adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafına nail olmaq üçün latin əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillerle əsaslandırır.

Bu komissiyada 3 layihəye baxılır. Bunañdan biri Abdulla Əfəndizadənin, biri Məhəmməd Ağa Səxətxəlinin, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi.

Müzakirələr neticəsində Abdulla Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun «Son türk əlifbası» adı ilə çapına icazə verilir. Layihənin ölkə məqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsi imkan olmur və 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyətə çevrilişi baş verir, Sovet hakimiyətinin hərbi maşını Qızıl Ordu Azərbaycana işğal edir.

Beleliklə, «Son türk əlifbası» tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır: «Abdulla bəyin əseri olan «Son türk əlifbası» hem ərəb, hem də latin hərf-lərlə çap edilib ortalığa çıxmışdır isə də, aprel döndərişı sebəbilə məktəbə, məşətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna əllərdə qalmışdır».

Təbii ki, bundan sonra müəyyən mədət əlifba məsələsi arxa plana keçir və məsələnin müzakirəsi müvəqqəti olaraq unudulur. Amma bu susqunluk çox çəkmir, 1921-ci ilin oktyabr ayında Əlirza Rəsizadənin «Kommunist» qəzetiñə çap etdirdiyi «Əlifbamızı düzəltməkdənə, dilimizi düzəltməyə çalışılmı» adlı yazısı ilə əlifba məsələsində təxminən 6 ay sürən sükit pozulur. Bu yazıya Fərhad Ağazadə «Əlifbanın dil yanlışlılarına təsiri» adlı mübahisə rəhunda yazılmış silsilə yazıları ilə cavab verir («Kommunist» qəzeti, № 228-230, 232-235, 1921). Bu yazılarında Fərhad Ağazadə əlifbanın dəyişdirilməsi vacibliyi-

ni çox ciddi dəlillərlə sübut edir və bununla da mətbuat müzakirələrinə, demək olar ki, son qoymuş olur. Bu haqda Fərhad Ağazadə özü yazır: «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri adlı bu məqalələr mübahisə teriqi ilə yazılmışdır da, açıq-acıqına meydana gərib «Şərqli»nin (F. Ağazadənin İ. İ. Səxəxanlı) iddialarını çürütməyə heç kəsər cüret olmadı».

Bundan sonra əlifba məsələsində daha praktik addımlar atılmağa başlanılır.

1921-ci ilin dekabr ayından başlayaraq her heftinin cümə günləri N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə, dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilirdi. Bu müzakirələr zamanı - 30 dekabr və 6 yanvar tarixli iclaslarda əlifba məsələsində iki corəyan yarandı. «Latinçilar» (ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə evez edilməsini israr edənlər) və «Ərəbistlər» (ərəb əlifbasının islahi tərəfdarları). Yanvar ayının 13-də hər iki tərəfdən ayrıca komissiya yaradıldı. «Latinçilar» komissiyasının ümumi tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi. Fərhad Ağazadə (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Səxətxəli, Azad Əmirov, Əhməd Peppinov və Hüseyin İsrailbəyov. «Latinçilar» komissiyasına Fərhad Ağazadənin sədr seçilən onun əlifba məsələsində latinçilar arasında böyük hörmət və söz sahibi olduğunu göstərir. O dövrde Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən deyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanılmasının xeyli tərəfdarları olsa da, əlifbanın yəni latin əlifbası ilə evez olunmasını yegana düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər götirməklə bu mübarizədə qalib çıxdılar.

O zaman «ərəbistlər» aşağıdakı 7 müdədəni ortaya qoyaraq latin əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər.

1) Hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsayıdı, sabiqədə ərəblərin və indi de yaponların mədəniyyəti olmazdı. Fırenglərin və ingilislərin də imlələri çətindir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşküle düşməmişdir.

2) Ərəb hürufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.

3) Hərgah ərəb hürufatının təbdilinə ehtiyac vardırsa, latin hürufatına nə için tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?

4) Latin hürufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?

5) Latin hürufatını camaət qəbul edəmiyi?

6) Latin hürufatını qəbul edub-ətməmək məsələsi üçün Azərbaycan cumhuriyyəti dərəcədən yerdədir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmış qalar.

7) Hərgah latin hürufatına ehtiyac varırsa, bunun qəbulu inqilab yoluñə deyil, təkamül yoluñə icra etməlidir.

Məhz Fərhad Ağazadə bütün bu sular üzrə kəsərli dəlillərlə bu fikirlərin sehv olduğunu və latin əlifbasına keçidin on düzgün və qaçılmaz yol olduğunu sübuta yetiridi və faktik olaraq bundan sonra ərəbistlərin mövqeləri ciddi surətdə zəiflədi.

Bir neçə həftə ərzində keçirilən bu çox vacib müzakirələrin neticəsi olaraq həm «ərəbistlər», həm də «Latinçilar»a öz vəhid layihələrinə hazırlayıb hökumətə təqdim etmək təklif edildi. «Ərəbistlər» vəhid layihə hazırlaya bilmədilər, lakin «Latinçilar» bir neçə müzakirələr keçirərək aprel ayında vəhid layihə hazırlayıb hökumətə təqdim etdilər və bu layihə hökumət tərəfindən təsdiq edildi.

Azərbaycan Yeni Əlifba

Komitəsinin fəaliyyəti

1922-ci ilde Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi (AYTƏK) təşkil edildi. Komitənin yaradılmasında məqsəd dilimizi, yazı və oxu sistemimizi sadələşdirmək məqsədilə ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə evez edilməsi prosesini tənzimləmək və həyata keçirmək idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi. Səməd Ağamalioğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Peppinov.

Komitənin dəqiq yaranma tarixi, ilk tərkibi, sədrin seçilməsi və bir sıra başqa məsələlərlə bağlı konkret arxiv materiallarının rast gəlmədi, olan materiallara arasında isə xeyli uyğunluqlar var. Müxtəlif mənbələrde komitənin yaranma tarixi olaraq müxtəlif tarixlər göstərilir. Komitənin keçirdiyi iclaslarının protokolları da bu tarixlərin hanşının doğru, hansının yanlış olduğunu haqqında dəqiq mənzərə yaratır.

Komitənin ilk sədrinin kimliyi haqqında da qarşıq məlumatlar var. Məsələ ilə bağlı dərc olunmuş bütün mənbələrdə komitə sədrinin Səməd Ağamalioğlu olduğu göstərilər də, arxiv materialları bù məsələyə tam aydınlaşdırır. Komitənin 1922-ci ilde müxtəlif təşkilatlar coxsayılı yazıçımı sənədlərindən, o cümlədən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitesinin sədr Səməd Ağamalioğlu'nun özünün imzası ilə aparılmış yazıçımardan tam aydın olur ki, 1922-ci ilin noyabr ayının 20-nə qədər komitənin sədr Fərhad Ağazadə olmuş, Səməd Ağamalioğlu isə komitənin faxri və siyasi sədr olmuşdur. 1922-ci ilin noyabrın 20-dən etibarən (Fərhad Ağazadənin ayağının təşrif olunması ilə bağlı), sədr vazifəsinə müəyyən müddət Abdulla Tağızadə icra etmiş və təxminən 1923-cü ilin mart ayında Səməd Ağamalioğlu komitəyə sədr seçiləmişdir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə komitənin sədr müavini, nəşriyyat şöbəsinin müdürü vəzifələrində çalışmışdır.

Komitənin yaranmasıyla, yeni əlifba hərəkatı daha sistemli, daha planlı şəkildə həyata keçirilməyə başladı.

Fəaliyyətin ilk dövründə komitə öz işini 3 istiqamətdə aparırı:

1. Redaksiya və nəşriyyat şöbəsi

Komitənin qəzet, jurnal və materiallarıñ dərc olunması və onların yayılması.

2. Təlim və elm şöbəsi

Uşaqlar və böyükərlər üçün əlifbanın tərtibi;

Yeni əlifba hərəkatı yolunda lazımi kitabların hazırlanması.

3. Təşkilatlı şöbə

Azərbaycanda və türk-tatar xalqlarının yaşadıqları başqa yerlərdə komitənin şöbələrinin yaradılması;

Mühəzirələr, disputlar təşkil edilməsi yolu ilə yeni əlifba fikrinin xalq arasında geniş miqyasda həyata keçirilmə ideyasını reallaşdırmaq və onu həyata keçirmək yollarını müəyyənleşdirmək məqsədilə bütün türk xalqlarının iştirakı ilə bir qurultay çağırılmasına hazırlıq işlərinin aparılması;

Uşaqların və böyükərlərin yeni əlifbaya öyrədilməsi, eləcə də, bu yolda xüsusi təlimatçı və təbligatçılara hazırlanması üçün nümunəvi məktəblərin açılması.

AYTƏK-in 14 iyul 1922-ci ilde Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycanın rayonlarında və Azərbaycandan kənarda komitənin bir sıra yerli təşkilatlarının yaradılması məsələsi müzakirə edilir və çox keçmiş ki, komitənin aşağıdakı yerli təşkilatları yaradılır.

1922-ci ilde Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkide, Ağdamda, Şəmkirde, Zəkatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarda Türkistan, İrvanda, Tiflisde, 1923-cü ilde Qubada, Cəbrayılda.

Ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə evez edilməsindən, bu komitə həlliçəli rol oynadı və Yeni Türk əlifbasının düzüllü Müşəvvilərdirildi. Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsi daha çox istifadə edilmişdir (Qalan 2 layihə Abdulla Əfəndizadə və Məhəmməd Səxətxəlinin layihəleri idi). Burada bir məqama diqqət yetirildi. 1919-cu ildə Maarif Naziri yanında yaradılan komitəyə müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla Əfəndizadənin layihəsi əsas olaraq götürülmüşdür. Göründüyü kimi, keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidov her biri öz layihəsini hazırlamış, «Latinçilar» komissiyasında öz layihələrinin əsasən qəbuluna nail ola bilmişdilər. Ümumiyyətlə, latinlaşma uğrunda mübarizə bi hərəkat şəklini aldığı vaxtdan, bu prose-

sin sonuna qədər bir sıra şəxslər, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd Ağa Səxətxəli, Həmid bəy Səxətxəli, Abdulla Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mirəziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə dəha fəal olmuşlar. Adı çökənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur.

Aparılan işlər nəticəsində «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitesinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabər həlliçəliyə qəbul etməsi».

Qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzində Avropa rəqəmlərinin de qəbul etmişdi. Onu da qeyd edək ki, bu Avropa rəqəmlərinin Azərbaycanda ilk dəfə F. Ağazadə işləmişdir. Fərhad Ağazadənin AYTƏK-dəki fəaliyyəti o qədər genişşəhatli və məhsuldardır ki, bu rolu dərk etmək və əyani surətdə görmə üçün onun təşkilatın iclaslarında iştirak və fəaliyyəti ilə bağlı məqamların xronoloji ardıcılıqla vərilməsini ən doğru yol hesab edirik. Beleliklə:

AYTƏK-in 13 iyul 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 1-ci iclasında Səməd Ağamalioğlu'nun təklifi ilə «komitənin işlərinin tez və səliqeli getməsi, təşkilatın qüvvələnməsi və canlanması məqsədilə» komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Fərhad Ağazadə idarənin sədrini seçilir və 27 iyul tarixdə ona vəzifəsini təsdiq edən vəsiqə verilir.

AYTƏK-in 23 iyul 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 2-ci iclasında Səməd Ağamalioğlu'nun təklifi ilə «komitənin işlərinin tez və səliqeli getməsi, təşkilatın qüvvələnməsi və canlanması məqsədilə» komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Fərhad Ağazadə idarənin sədrini seçilir və 27 iyul tarixdə ona vəzifəsini təsdiq edən vəsiqə verilir.

AYTƏK-in 14 iyul 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 4-cü iclasında Fərhad Ağazadəyə xəstəliyi ilə bağlı məzuniyyət verilmesi və bununla bağlı maddi köməkli göstərilmesi qərara alınır. Eyni zamanda qərara alınır ki, Moskvada yaşayan başqa türk millətləri nümayəndəleri ilə

(Əvvəli 2-ci səhifədə)

Müzakirələr nəticəsində bununla bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilir: «Müvəqqəti olaraq «Komunist» qəzetində əvvəlki ki-mi bir sütun buraxmaq ilə (yeni əlifba ilə - İ. İsanlı) bərabər, həftəlik «Yeni yol» adlı bir qəzeti də çıxarılmasına çalışmalı və bu xüsusda hazırlıqlar görməli».

18 oktyabr 1922-ci ildə keçirilən sayca 13-cü iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifba yolunda qəzet və jurnalların rolundan danışır və bu haqda geniş məlumat verir. Bu iclasda Səməd Ağamalioğlunun təklifi ilə belə bir qərar qəbul edilir ki, qısa müddətə yeni kitablar nəşr edilsin. Əger komitə tərəfindən yeni kitablar təklifi edilməzse,

yüksək qiymətləndirilməsə də, Fərhad Ağazadənin (həmçinin Abdulla Tağızadənin) səmərəli fəaliyyəti xüsusi qeyd edilmişdir.

1924-cü il iyulun 22-dən etibarən Fərhad Ağazadə müalicə məqsədilə Moskvaya göndərilir və sentyabrın 9-da qayıdırəq öz vəzifəsinin icrasına başlayır.

24 dekabr 1924-cü ildə keçirilən iclasda «Gələcək» adlı məcmuənin buraxılması qərara alınır və məcmuəyə plan tərtib edilmişdir. Fərhad Ağazadəyə tapşırılır.

24 fevral 1925-ci ildə keçirilən ilin ilk iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat şöbəsinin, komitə yaranandan bu günə qədərki fəaliyyəti haqqında, geniş məru-

zığın ləğv edilməsi kursları və məktəblərin açılması prosesi başlandı. 1921-ci ilin aprelində isə bütün siyasi maarifləndirmə işlərinin birləşdirilmək və koordinə etmək məqsədilə XMK-da «Ali Siyasi Maarif» (ASM) idarəsi yaradıldı və savadsızlıqla mübarizə məsələsinə bu idarə nəzarət etməyə başladı. Rayonlarda savadsızlıq daha böyük miqyas allığı üçün onunla mübarizə də genis müstəvədə aparılmalıdır idi. Bu məsələdə ASM idarəsinin həyata keçirdiyi savadsızlığın ləğv edilməsi üzrə seyyar məktəbler xüsusi rol oynadı. Bu seyyar məktəbler kəndlərdə bu işlə məşğul olacaq qüvvələrin kifayət qədər olmaması səbə-

BMŞ ilə birlikdə işləyərək komitə aşa-gidikləri həyata keçirməli idi.

- BMŞ tərəfindən açılmış və açılacaq sa-vadsızlığın ləğv edilməsi kursları üçün müəllimlər seçib hazırlanmaq və mövcud müəllimlərin bu istiqamətdə bilik və səviyelerini BMŞ-nin nümayəndələri ilə birlük-də yaradılmış komissiyada araşdırmaq.

- BMŞ tərəfindən açılan kurslarda işin gedisi nəzarət etmek, onu təftiş etmek və ortaya çıxan qüsurların aradan qaldırmasına çalışmaq.

- 2-ci maddəni həyata keçirmək üçün

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

ərəb əlifbasi ilə yazılmış kitablardan bəzi-ləri yeni əlifba ilə çap edirilsin. Bu məsə-lənin müzakirəsində Fərhad Ağazadə qəti olaraq bəle bir fikrin üzərində durur ki, ərəb əlifbasıyla yazılımış kitablarnın məz-munsuzluğunu nəzərə alıb, yeni kitablar nəşr etmək lazımdır. Bu məsələ ilə ciddi məşğul olmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadə (sədr), Abdulla Tağızadə və Hacı Kərim Sanılıdan ibarət bir komissiya yaradılır. Bu iclasda Fərhad Ağazadənin təklifi ilə komitə üzvlərinin məvacibinin 50 manat artırılması qərara alınır.

15 noyabr 1922-ci ildə keçirilən 16-ci iclasda Fərhad Ağazadəyə ayağının teşrif edilməsi ilə bağlı noyabrın 20-dən müalicəsi qurtarana qədər məzuniyyət verilir və onun işlərinin aparılması Abdulla Tağızadəyə tapşırılır.

9 fevral 1923-ci ildə keçirilən 19-cu iclasda Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə Fərhad Ağazadənin «Nə üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramı?» kitabı haqqında məruza edir və kitabın yenidən 1500 nüsxə çap edilməsi qərara alınır.

20 fevral 1923-ci ildə keçirilən 20-ci iclasda «Yeni yol» qəzetində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün komitə üzvləri X. Məlik Aslanov, Əhməd Pepinov və C. M. Əfəndiyevin qəzet ilə yaxından əlaqədə işləməleri qərara alınır. Üstəlik qərara alınır ki, qəzədə kənar adamların yazılıqları yazıya görə hər sətə 1 qəpik verilsə də, komitə əməkdaşlarına bu işlər görə sətirəsəbi deyil, yalnız hər ayın sonunda müəyyən kompensasiya verilsin.

11 aprel 1923-ci ildə keçirilən 22-ci iclasda komitə üzvlərinin məvacib məsələsi müzakirə edilir və Fərhad Ağazadəyə, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə, en yüksək 17-ci dərcələri məvacib təyin edilir.

Bu dövrde Fərhad Ağazadə səhhətində olan problemlərlə bağlı komitənin iclaslarında müntəzəm iştirak edə bilmir. 5 iyul 1923-ci ildə keçirilən 28-ci iclasda ona məvacib qabaqcədan ödənilməklə iyunun 15-dən etibarən yenidən 2 aylıq məzuniyyət verilir. O, xəste olmasına baxmayaq, onu yeni əlifbanın bəzi hərflerin dəyişdirilməsi ilə bağlı yaradılan komissiyanın tərkibinə daxil edirlər. (Cəlil Məmmədquluzadə, Hacı Kərim Sanılı, Abdulla Tağızadə, rəssam Əzim Əzizimzadə ilə birlikdə) və sonradan, 7 mart 1924-ci il tarixli iclasda bu məsələ ilə yalnız Abdulla Tağızadə və Fərhad Ağazadənin məşğul olması məqsədə uyğun hesab edilir.

10 yanvar 1924-ci ildə keçirilən ilin 1-ci iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında danışır, eləcə də Azərbaycanda şrift təkən fabrikin vacibliliyindən səhəbət açıq və onun təklifi ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasına müraciət edilməsi qərarlaşdırılır.

30 yanvar 1924-ci ildə keçirilən 2-ci iclasda Fərhad Ağazadə komitə tərəfindən nəşr edilen kitabların məzmununa ciddi fikir verilməsi və bunun üçün xüsusi müsabiqə keçirilməsi təklifi ilə çıxış edir.

AYTÖK-in 31 dekabr 1923-ci il tarixli sərəncamı ilə komite 4 şöbəye bölünse də, 30 mart 1924-ci il tarixli iclasda müzakirələr nəticəsində komitənin aşağıdakı 5 şöbəyə bölünmesi qərara alındı: Nəşriyyat şöbəsi (müdir Fərhad Ağazadə), Bakı və dairəsi (müdir Bəhrəm Bəhrəmov), Qəzalar (müdir Cabbar Məhəmmədzadə), Qəzet (idarə heyəti üzvləri Bəhrəm Bəhrəmov və Cəlil Məmmədquluzadə), İdarə (müdir İdris Həsəni).

25 aprel 1924-ci ildə AYTÖK-in fəaliyyəti haqqında ümumi məruzədə komitənin təxminən 2 illik fəaliyyəti ümumilikdə

edir. Bu iclasda Fərhad Ağazadə Qəhrəman Qaraqası ilə birlikdə «Yeni yol» qəzeti nəşriyyat kollegiyasına da üzv seçilir.

25 mart 1925-ci ildə keçirilən iclasda, 4-cü Azərbaycan Şuralar Qurultayının qərarına uyğun olaraq, 1925-1926-ci tədris ilindən etibarən 1-ci dərcəli məktəblərin hansı qruplarında YTÖ-nin tətbiq olunması məsəlesi müzakirə edilir. Bunu müəyyənləşdirmək üçün 3 nəfər AYTÖK-dən və 1 nəfər də XMK-dan olmaqla bir komissiya yaradılır. Fərhad Ağazadə də bu komissiya daxil edilir.

5 may 1925-ci ildə komitə nəzdində Fərhad Ağazadə, Veli Xuluflu, Qəhrəman Qaraqası, Həsən İmanov və Yusif Əlizadədən ibarət daimi nəşriyyat komissiyası yaradılır.

6 may 1925-ci ildə keçirilən iclasda Fərhad Ağazadəyə xəstəliyi ilə əlaqədar 200 (iki yüz) manat maddi yardım göstərilir.

AYTÖK RH-nin 22 avqust 1925-ci ildə keçirilən iclasında Fərhad Ağazadə Akademiyənin Leninqradda keçiriləcək 200 illik yubiley mərasimi haqqında məruzə edir və komitənin bu tədbirdə təmsil olunması üçün uyğun təlimatın hazırlanması da ona tapşırılır. Qərara alınır ki, hazırda komitənin işlərinin çoxluğu ilə bağlı komitə nümayəndələrinin bu tədbirdə iştiraketmə imkanı olmadığından, tədbirdə komitəni prof. A.N. Samoiloviç, prof. Bekir Çobanzadə və həmin dövrde Leninqradda təhsil alan tələbə Abdulla Tağızadə təmsil etsinler. Bu məqsədilə avqustun 23-də Fərhad Ağazadə adı çəkilənlərə komitə adından müraciət göndərdir.

AYTÖK RH-nin 23 oktyabr 1925-ci ildə keçirilən iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında məruzə edir. 2 həftə ərzində nəşriyyat şöbəsinin gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması üçün M.C. Məhəmmədzadə (sədr), Fərhad Ağazadə, Bekir Çobanzadə, Teymur Hüseynov və M.S. Ordubadidən ibarət xüsusi komissiya yaradılır.

3 noyabr 1925-ci ildə AYTÖK-in Bakıda keçiriləcək Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda iştirak ilə əlaqədar hazırlıq gələn komissiyanın iclası keçirilir. Qurultaya komitənin fəaliyyəti xüsusunda məruza edilməsi Fərhad Ağazadəyə həvələ edilir.

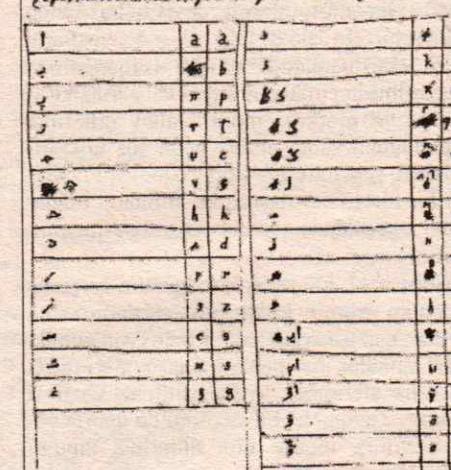
AYTÖK-in 25 dekabr 1925-ci ildə keçirilən ilin son iclasında, Azərnəşrdə nadir kitabların çap edilməsi üçün lazımi vəsaitin müəyyən edilməsi məqsədi ilə 5 nəfərdən ibarət (Yusif Nazirov, Əhməd Pepinov, Da-də Zeynalli, L.M. Lifsits və Fərhad Ağazadə) xüsusi komissiya yaradılır və Fərhad Ağazadə komissiyanın sədri seçilir.

Yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniyası

AYTÖK-in yaradılmasından sonra yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniyası geniş vüset alır. Bu məsələdə Fərhad Ağazadə on feallardan olmuspudur. Yeni əlifbanın öyrədilməsi məsələsinə aid qeydləri, eləcə də «ikiillik müddətdə SSRİ respublikalarında yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün metod və tədbirlər» i xeyli maraq kəsb edir.

Əslində savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniya hələ AYTÖK yaranmadan övvəl 1920-ci ildən başlanılmışdı. Həmin ilin sentyabrında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində «savadsızlıqla mübarizə komissiyası» yaradıldı və bu komissiyanın rəhbərliyi altında Bakıda və rayonlarda savadsız-

Fərhad Ağazadənin əlifbası (1906-1907).
Fərhad Ağazadənin əlifbası (1906-1907).

Fərhad Ağazadənin latin əlifbası
lahiyası - 1906

bindən yaradılmışdı və kənddə yaşayınlar-ın on savadsız hissələri ilə iş apardı.

1923-cü ilin dekabrında XKŞ nəzdində Q.Musabəyovun sədrliyi ilə «Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi» yaradıldı. Azərbaycanda savadsızlığın ləğvi prosesinin 1930-cu ilin aprelinə - Azərbaycanda Sovet hakimiyyətin qurulmasının 10 illik yubileyinə qədər bəsə çatdırılması planlaşdırılmışdı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhə olsun savadsızlıq» (dolayı neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsəlesi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rehbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalioğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətli getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnəkləri və s. açıqlaşdırıldı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhə olsun savadsızlıq» (dolayı neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsəlesi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rehbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalioğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətli getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnəkləri və s. açıqlaşdırıldı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhə olsun savadsızlıq» (dolayı neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsəlesi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rehbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalioğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətli getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnəkləri və s. açıqlaşdırıldı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhə olsun savadsızlıq» (dolayı neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsəlesi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rehbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalioğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətli getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnəkləri və s. açıqlaşdırıldı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhə olsun savadsızlıq» (dolayı neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsəlesi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rehbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalioğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətli getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnəkləri və s. açıqlaşdırıldı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, «məhə olsun savadsızlıq» (dolayı neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsəlesi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rehbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalioğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətli getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnəkləri və s. açıqlaşdırıldı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində,

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

(Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir)

(Övvəli ötən saylarımda)

Qurultayda əlifba məsəlesi ilə bağlı əsas hadisələr martın 4-də keçirilən sayca 12-ci səhər iclasında baş verir. Fərhad Ağazadə, bu iclasda yenidən əlifba məsəlesini qaldırı, əsaslı dəlillerlərə əreb əlifbasının islahının qəbul edilməz olduğunu və onun latin əlifbası ilə əvəz edilməsinin qaćılmasız olduğunu sübut etməyə çalışır. Bu məsələ ətrafında ciddi mübahisə düşür və coxşayı çıxışlardan sonra, həmin gün axşam iclasında həm əreb əlifbası tərəfdarlarının, həm de latin əlifbası tərəfdarlarının irəli sürdükləri təkliflərin se-se qoyulması qərara alınır.

Bələliklə, 19-cu əsrin ortalarından M.F.Axundovla başlayan və Azərbaycanda Sovet hakimiyəti qurulduğundan sonra yeni vüset alan yeni əlifba ideyası, 1926-ci il fevralın 26-dan martın 6-a qədər davam edən Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda müzakirə edilərək, qurultayın 4 mart tarixli 13-cü iclasında səsverməyə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində 101 nəfər latin əlifbası tərəfdarlarının təklifinə, 7 nəfər əreb əlifbası tərəfdarlarının təklifinə səs verdi, 9 nəfər isə bitərəf qaldı və bələliklə də, latin əlifbasının bütün türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi yolunda çox ciddi bir qərar qəbul edildi: "Yeni türk (latin) əlifbasının əreb əlifbası və islah olunmuş əreb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlığını, eləcə də əreb əlifbası ile müqayisədə yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını her bir türk-tatar respublikasının öz öhdəsinə buraxır". Qurultay, bu məsələdə çox uğurlu işlər görmüş Azərbaycanın təcəribəsindən istifadə etməyi də türk-tatar və başqa xalqlara tövsiyə etmişdi.

Bu qurultaydan sonra, təxminən, 1 il ərzində, demək olar ki, türk-tatar xalqlarının yaşadıqları bütün ərazilərdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün yerli əlifba komitəleri yaradılmışdır.

Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması

Qurultay başa çatdıqdan bir gün sonra, Səməd Ağamalioğlunun təşəbbüsü ilə, qurultayda latin əlifbası lehina səs vermiş türk-tatar xalqları nümayəndələrinin ayrıca bir xüsusi iclas keçirildi və yeni əlifbanın ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesinə təkan vermek və bunu tənzimləmək məqsədile, bir mərkəzi təşkilatın yaradılması vacibliyi haqqında fikir meydana çıxdı. Belə bir təşkilatın yaradılmasına qədər bu funksiyani, bu sahədə ilk addım atmış və xeyli təcrübəsi olan AYTƏK-in həyata keçirməsi planlaşdırıldı. Lakin tezliklə bu məsələ ilə köməkçi bir iş kimi yox, xüsusi bir iş kimi məşğul olacaq təşkilata ehtiyac bütün ciddiliyi ilə duyulmağa başladı.

1927-ci il fevralın 13-də Moskvada SSRİ MİK-nin sessiyası keçirilirdi. Sessiyada SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin də iştirak etdiyindən istifadə edən Səməd Ağamalioğlu, onların iştiraki ilə ayrıca bi toplantı keçirir və yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesini tənzimləmək məqsədile xüsusi bir təşkilat yaratmağı təklif edir. S. Ağamalioğlunu bu təklifi müsbət qarşılıqları və elə oradaca bu işlə məşğul olmaq üçün onun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Komissiya türk-tatar xalqlarına yaşadıqları yerlərdən öz xüsusi namizədlərini irəli sürmələri barədə müraciət edir. Təxminən 2 ay müddətində namizədlərin siyahısı toplanır və 39 nəfərdən ibarət komitə heyəti müyyənəldirilir. Bu rəqəm respublikalar arasında belə bölməndə: Azərbaycan-4, Gürcüstəndə yaşayan türklər-1, Ermənistəndə yaşayan türklər-1, Naxçıvan-1, Özbəkistan-4, Türkmenistan-2, Başqırdıstan-2, Tacikistan-1, Dağıstan-2, Qazaxistan-3, Qırğızistan-1, Krim-1, Tataristan-2, Qara Qalpak-1, Şimalı Qafqaz (Dağıstan-əlavə) -3, ayrı-ayrı təşkilatlardan-10.

Nəhayət, SSRİ MİK-nin 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsinə tənzimləmək məqsədile Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi (ÜMY-

TƏK) yaradıldı və Səməd Ağamalioğlu bu komitənin sədri seçildi. Komitənin əsas nümayəndəliyi Moskvada yerləşə də, sonralar 1928-ci ilin may ayının 1-də etibarən komitə Bakıya köçürüldü.

ÜMYTƏK-in birinci plenumu

Komitə yaradılardan toxminən, 3 həftə sonra, 1927-ci il iyunun 3-də ÜMYTƏK-in ilk plenumu Bakıda çağırıldı. Plenumun çağırılması zəruri edən əsas səbəb, müxtəlif respublikalarda hazırlanmış əlifba layihələri arasında böyük fərqlərin olması və hər layihə sahibinin öz layihəsinə ciddi müdafiə etməsi idi. Bu isə nəticədə yeni əlifba hərəkatına ciddi mənfi təsir göstərəcək qədər təhlükəli ola bilərdi. Odur ki, vaxt itirmədən, bütün türk-tatar xalqlarını razı salacaq vahid əlifba formasına gəlmək, başqa sözle, layihələrin unifikasiyasına (birleşdirilməsinə) nail olmaq lazımlı idi və elə buna görə də bu plenuma "unifikasiya plenumu" adı verilmişdi. Plenuma, əsasən, yeni əlifbanı artıq qəbul etmiş və yaxud qəbul etməyə rəsmi razılığını vermiş yerlərdən nümayəndələr dəvət olunmuşdu. Bununla yanaşı, azzayılı xalqlar adından da, Moskvadan millətlərərəsi məsələlərlə məşğul olan mərkəzi təşkilatdan nümayəndələr var idi. Bir neçə gün davam edən müzakirələr nəticəsində, iyunun 6-da müxtəlif türk-tatar respublikaları tərəfindən

aid məruzələr dirləndildi. Nəticə olaraq, plenum ÜMYTƏK-in fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, yerli əlifba komitələrinə diqqətin artırılması, bu əlaqələrin gücləndirilməsi məsələsinin vacibliyini qeyd edir.

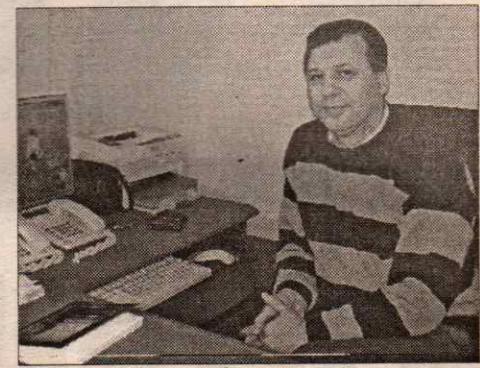
Fərhad Ağazadə Daşkənd plenumunun işində fəal iştirak etmişdir. Plenumda bir sıra natiqlər Azərbaycanı unifikasiya edilmiş əlifbaya keçməkdən qəbul olunduğu Bakı plenumundan, toxminən 6 ay müddət keçədə, Azərbaycanın unifikasiya edilmiş əlifba istiqamətində heç bir addım atmaması ona qarşı bu tip iradılara əsas vermişdi. (Azərbaycan unifikasiya istiqamətində ilk praktik addımı yalnız 1928-ci il oktyabr ayının 27-də AYTƏK-in xüsusi iclasında, unifikasiya edilmiş əlifbanın 2 hərfini - «ş» və «ğ» (indiki «ş» və «ğ») hərflərini qəbul etməkə atdı).

Plenumun yanvarın 9-da keçirilən 3-cü iclasında Fərhad Ağazadə orfoqrafik konfransın keçirilməsi zərurəti (bu orfoqrafik konfrans plenumdan toxminən 2 həftə sonra, yanvar ayının 25-30 aralığında Bakıda Xalq Maarif Komissarlığı (XMK) və AYTƏK təşkilatçılığı ilə çağırıldı) və yeni əlifbanın uğurla həyata keçirilməsi üçün xüsusi təbliğatçıların hazırlanması məqsədile Moskvada keçirilən yay kursları haqqında məlumat vermək yanaşı, Azərbaycanda unifikasiya edilmiş əlifbaya keçid prosesinin özünəməxsusluğundan danışır. O, qeyd edir ki, əlifbanın unifikasiya edilməsinə 1927-ci ildə nail olunmuşdur da, Azərbaycanda bu hərəkat toxminən 5 il əvvəl, 1922-ci ilden başlamışdır. Bu müddətdə Azərbaycanda hələ unifikasiya edilməmiş əlifba ilə xeyli işlər görülmüşdür, çoxlu sayıda ədəbiyyat, xüsusən də dərsliklər çap edilmişdir. Odur ki, birdən-birdə bütün bunnarı atıb tələk unifikasiya edilmiş əlifbaya keçmək Azərbaycanın həyatında xeyli çətinliklər yaradır. Azərbaycan unifikasiya edilmiş əlifbaya keçir, lakin tədrisən, pille-pille.

Bu iclasda prof. L.İ.Jirkov Azərbaycana ayıran maliyyə yardımının dayandırılması təklifi ilə çıxış edərək, Fərhad Ağazadə qeyd edir ki, Azərbaycanda işlər sənət yetişmək üzrə ola da, hal-hazırda maliyyə dəstəyinə böyük ehtiyac var. Xüsusən də bura-xilan qəzətlərin buna ehtiyacı var. Yeni əlifbanın həyata keçirilməsində böyük rolən qəzətlər, onsuza da maliyyə problemləri üzündən vaxtla-vaxtında və lazımi tirajlarla çox bilmir.

Plenumun yanvarın 10-da keçirilən 4-cü iclasında Azərbaycanda unifikasiya məsəlesi yenidən müzakirə obyekti çevrilir. ÜMYTƏK-in üzvləri Mahmud Nedim (Krim) və Osman Aliyev (Özbəkistan) yenidən Azərbaycanı unifikasiya edilmiş əlifbaya keçməkdə, bununla da bu istiqamətdə görülməmiş işlərə menfi təsir göstərməkdə, üstəlik Fərhad Ağazadənin özünü də 1927-ci ilin yayında Moskvadakı yay kurslarında mühəzirələr oxuduğu zaman unifikasiya edilmiş əlifbanı yox, Azərbaycan əlifbasını təbliğ etməkdən qəbul olundular. Bu fikirlərin yanlış olduğunu söyleyen Fərhad Ağazadə deyir: «Mən əlifbanın yaranma tarixi ilə bağlı mühəzirələr oxumaq üçün dəvət olunmuşdum və təbii ki, bununla əlaqədar, prosesin hər məqamını izləməliydim, əlbəttə, Azərbaycan əlifbası haqqında da deməliydim. Kursların programını mən yox, ÜMYTƏK-si müyyən etmişdim. Mühəzirələrin mətni dəqiqliyile yazılmış və hazırda çap olunmaq üzrədir və guman edirəm ki, yaxın günlərdə hazır olar. Mən Mahmud Nedimdən xahiş edirəm onları diqqətlə oxusun. Mən paralel olaraq əlifbanın bütün məqamlarından danışmış və unifikasiya edilmiş əlifbanı müdafiə etmişəm».

(ÜMYTƏK-in qarşısına qoymuş olduğu əsas məsələlərdən biri də yeni əlifba hərəkatını uğurla həyata keçirmək üçün savadlı təbliğatçı-instrukturların hazırlanması idi. Məhz bu məqsədile 1927-ci ilin iyun ayının 18-dən avqust ayının 18-ə qədər Moskvada 1 aylıq xüsusi kurslar təşkil edilmişdi. Bu kurslarda əsas mühəzirələrden biri də Fərhad Ağazadə idi. Bu kurslarda oxunan mühəzirələrin mətnlərinin dərc olunması haqda məlumatlar olsa da, təəssüf ki, onları əldə edə bilməmişik.)

İsaxan İSAXANLI,
pedagoji elmlər namizədi,
Xəzər Universiteti

Yanvarın 11-de keçirilən 5-ci iclasda Fərhad Ağazadə çıxış edərək dörsliklərin çapı, yerlərdə kursların açılması və s. ilə bağlı fikirlər söyləyir, elecə də AYTƏK-in başqa respublikaların əlifba komitələrini ədəbiyyatla təmin etməsindən danışaraq qeyd edir ki, AYTƏK ona müraciət edən heç bir əlifba komitəsini əlibəs qaytarmayış, imkan dairəsində, az sayda olsa da, ədəbiyyatla təmin etmişdir.

Bu dövrde, demək olar ki, bütün türk-tatar respublikalarında ÜMYTƏK-in yerli komitələri fəaliyyət göstərir, yeni əlifbaya keçid məsələsi xüsusi dekrətlər rəsmiləşdirilir. 1928-ci il ərzində bir sıra respublikalar da yeni əlifbaya keçidə bağlı xeyli vacib qərarlar qəbul edilmişdi:

- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Türkmenistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 yanvar 1928-ci il tarixli qərarı.
- 2 il müddətində Tataristanda latin əlifbasına keçirilməsi haqqında Tatarstan Vilayət Komitəsinin 29 yanvar 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbasına keçirilməsi haqqında Özbəkistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 3-cü sessiyasının 8 mart 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Krim respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 9 may 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Başqırdıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 11 may 1928-ci il tarixli qərarı.
- RSFSR-da yaşıyan türk azsaylı xalqları üçün yeni türk əlifbasının qəbul edilməsi ilə bağlı SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə təklif verilməsi haqqında RSFSR Xalq Maarifi Komissarlığı kollegiyasının 23 may 1928-ci il tarixli qərarı.
- 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən rəsmən latin əlifbasına keçirilməsi haqqında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 21 iyul 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Dağıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı.

Bu proses getdikcə daha da geniş vüsət alırdı.

1928-ci il fevralın 20-də, Daşkənd plenumun nəticələrinə uyğun olaraq, ÜMYTƏK respublikalardakı bütün yerli təşkilatlarına onların fəaliyyət prinsiplərini özündə eks etdirən müraciət göndərir. Müraciətdə qeyd edilir ki, Yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planı əsasən aşağıdakı 2 hissədən ibarət olmalıdır.

1. ÜMYTƏK-in yerli təşkilatlarının əsas vəzifəsi olan təbliğat işlərinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi.

- Xüsusi təşkil edilmiş kurslarda yeni əlifba ideyasını həyata keçirəcək təbliğatçıların hazırlanması;
- Yeni əlifba ilə savadsızlığın ləğv edilməsi üçün xüsusi kursların yaradılması;
- Yeni əlifba lehine və köhnə əreb əlifbasi əleyhinə nəşrlərin həyata keçirilməsi;
- Yeni əlifba hərəkatının həyata keçirilməsi üçün könülli cəmiyyətlərin xidmətindən istifadə etmək və onların bu yolda fəaliyyətini istiqamətləndirmək;

(Davamı var)

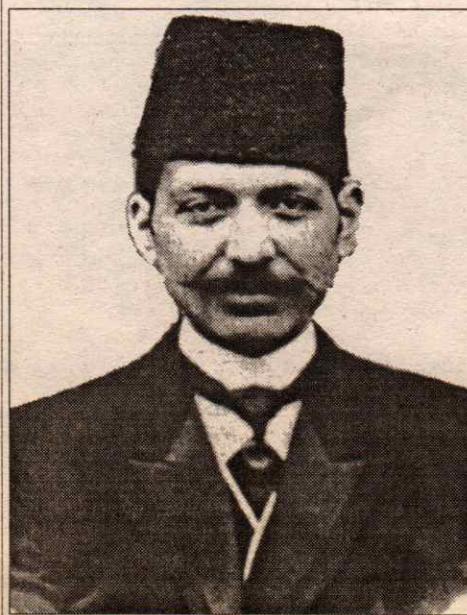
Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

(Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir)

(Əvvəli ötən saylarımda)

- Yeni əlifba ilə qəzet və jurnalların dərc olunması.
- Əlifba islahatının həyata keçirilməsində müxtəlif dövlət təşkilatları ilə birgə işlərin aparılması.
- Yeni əlifba ilə dərs deyəcək müəllim kadrlarının hazırlanması və tədris metodikasının öyrədilməsi məqsədilə xüsusi kursların təşkilində Xalq Maarif Komissarlığı (XMK) köməklik göstərmək.
- Mövcud mürəttiblərin (yazı makinəşləri) yeni əlifba ilə işləmələrini təmin etmək məqsədilə yenidən hazırlanma kurslarının təşkili, eləcə də yeni mürəttiblərin hazırlanması üçün xüsusi kursların yaradılması və s. işlərdə poliqrafiya təşkilatlarına köməklik göstərmək;
- Məktəblərin və xüsusi kursların yeni əlifba ilə olan dərsliklərə təmin edilməsi;

Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

- Yeni Türk Əlifbasının tətbiqində meydana çıxan elmi problemlərin XMK ilə birləşdə həll edilməsi.

Diger tərəfdən ÜMYTƏK-in yerli təşkilatları ictimai təşkilatlar olduğundan onların yeni əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı qanun layihəlerinin hazırlanmasında, eləcə də, bu məsələlərlə bağlı hökumətin keçirdiyi bütün tədbirlərdə iştirak etmələrinin vacibliyi vurgulanırdı.

Yeni əlifba hərəkatı uğur qazandıqca, fəaliyyət dairəsi də genişlənir və təbii ki, maliyyə xərcləri də artırdı. Hələlik çox ciddi problemlər olmasa da, mərkəzən ayrılan vəsaitin tədrisən azalacağı görünürdü. Bu hal ÜMYTƏK-ni yeni maliyyə mənbələri axtarmağa məcbur edirdi. Bunun üçün vilayətlərdə, quberniyalarda və başqa ərazi vahidlərində yerləşən hər cür yerli təşkilatlar - dövlət və ictimai (komsomol, həmkarlar və s.) təşkilatların yerli əlifba komitələrinin maliyədirilməsinə cəlb olunması lazım idi. Bu məqsədlə, 1928-ci il aprelin 25-de ÜMYTƏK özünün bütün yerli təşkilatlarına onların maliyyələşmə xüsusiyyətlərini və bunun məmən yollarını özündə əks etdirən müraciət göndərir. Bu məsələdə yerli əlifba komitələrinin fəallığı yerlərdə ümumi işin necə gedecəyinə bir-başa təsir göstərən amil kimi qiymətləndirildi.

Yeni əlifba tarixinin yazılması

Daşkənd plenumunda çıxış edənlərdən biri - professor Yakovlev artıq yeni əlifba yolunda görülən işlərin sistemləşdirilməsi, bütün mövcud sənədlərin, protokolların toplanması və bu tarixi hərəkat haqqında ciddi bir əsərin yazılmasının vacibliyini qeyd etmişdi. Bu məsələ ilə bağlı ÜMYTƏK-in müraciət etdiyi şəxs məhz Fərhad Ağazadə oldu. 1928-ci il martın 26-da ÜMYTƏK Fərhad Ağazadəyə yazılı müraciət edərək yeni türk əlifbasının tarixi haqqında kitab yazmağı xahiş edir. Bununla bağlı Fərhad Ağazadə 2 aprel 1928-ci il tarixli məktubla ÜMYTƏK-ə müraciət edə-

rək məsələnin bir qədər konkretləşdirilməsini (bu kitabda əsasən hansı məsələnin üzərində geniş dayanılması zərurəti, kitabın həcmi, başa çatdırılması müddət və s.), eləcə də ÜMYTƏK-də və yerli komitələrdə bununla bağlı olan bütün materialların verilməsini xahiş edir. Nəhayət, mətbublaşmalar nəticəsində (11, 24 aprel 1928 tarixli məktublar) Yeni əlifba tarixi haqqında yazılıcaya kitabda aşağıdakı məqəmlərin nəzərə alınması müəyyənləşdirilir.

- Ümumiyətə, əlifbanın tarixi haqqında qısa məlumat
- Ərəb əlifbasının qarvanılmasında olan çətinliklər
- Yeni əlifba uğrunda mübarizənin tərixçisi (M.F. Axundovun bu yolda fealiyyəti, birinci türkoloji qurultay, yeni əlifba yolunda müxtəlif respublikalarda aparılan işlər və s.)
- «Ərəbistlər» və «latinçular»ın mübarizəsi geniş miqyasda (Azərbaycan, Tatarstan və s.)
- ÜMYTƏK birinci və ikinci plenumlarının bu məsələlərdə rolü
- Respublikalarda yeni əlifbanın həyata keçirilməsində atılan addımlar.
- Kitabın həcmi, təhvil verilmə tarixi və yazılım dili.

Eyni zamanda, ÜMYTƏK Fərhad Ağazadənin istədiyi kimi mövcud olan bütün mümkin materiallarla onun vaxtlı-vaxtında təmin olunacağı öz üzərinə götürür. Beləliklə, Fərhad Ağazadə 12 çap vərəqi həcmində, ümumi qonorar 120 rubl, ilk ödəniş 36 rubl (ümumi məbləğin 30%) olmaqla yeni əlifba tarixini rus dilində, 1 oktyabr 1928-ci il tarixa qədər yazmağı öhdəsinə götürür. Monoqrafiyanın Bəkir Çobanzadə ilə birləşdə yazılıması nəzərdə tutulsada, (ÜMYTƏK-nin Fərhad Ağazadəyə yazdığı 11 aprel 1928-ci il tarixli məktubda monoqrafiyanın yazılıması ilə bağlı Bəkir Çobanzadənin razılığının olduğunu da bildirilirdi) bu kitab, Azərbaycanın ilk tarixçi-ətnoqraflarından biri, ÜMYTƏK-nin üzvü Qəhrəman Qaraqasılı ilə birləşdə yazıldı. Təəssüf ki, bu dəyişikliyin səbəbini arxiv materiallarında və başqa mənbələrdə tapa bilmədi. Kitabın çap olunması ilə bağlı Fərhad Ağazadə 25 noyabr 1928-ci il tarixdə Kazana ezmə olunur və dekabrın ortalarında kitab hazır olur. Həcm baxımından kitabın texminən 23-ni təşkil edən birinci hissə Fərhad Ağazadə tərəfindən yazılmışdır. «Krasnaya Tatariya» qəzeti 23 dekabr 1928-ci il tarixli 298-ci sayında kitabın ikinci hissəsində fərqli olaraq, birinci hissə haqqında yüksək fikirlər söylenilmiş və Fərhad Ağazadənin buraya daxil olan ocerklərinin daha böyük tirajla (mövcud tiraj 2000 nüsxə idi) ayrıca çap olunması tövsiyə edilmişdi.

ÜMYTƏK-in Bakıya köçürülməsi və rəyasət heyətinin ilk iclasları

1928-ci il may ayının 1-dən etibarən ÜMYTƏK Moskvadan Bakıya köçürüldü. Bu köçürülmə komitənin işində müəyyən dərgünluğunu sebəb oldu. Bir tərəfdən, Moskvada mövcud aparatın ləğv edilməsi, Bakıda yeni aparatın formalasdırılması, digər tərəfdən də yeni formalasdırılmış aparat tərəfindən Moskva dövründə görülen işlərin tehlili, sistemləşdirilməsi və buna uyğun yeni planların qurulması müəyyən vaxt tələb edirdi. Buna baxmayaraq, işin vacibliyini yaxşı başa düşən yeni heyət komitənin işində ciddi dərḍi yaranmasına yol verməmək üçün əzmlə çalışırı.

ÜMYTƏK Bakıya köçürülen kimi Fərhad Ağazadə, aylıq 190 rubl məvacibə komitəyə «elmi işçi və informator» vəzifəsində dəvət olunur və 1930-cu ilin iyun ayının 1-e qədər bu vəzifədə işləyir. (Sonradan komitənin yenidən Bakıdan Moskva ya köçürülməsi ilə əlaqədar bu vəzifədə fəaliyyətini dayandırmalı olur).

Artıq Bakıya köçdükdən texminən ayıran sonra, iyun ayının 22-24-də ÜMYTƏK Rəyasət Heyətinin 5 iclası çağırıldı. Bu iclasların hamısının iştirakçısı olan Fərhad Ağazadə yeni türk əlifbasının fonetik xüsusiyyətləri (iyunun 22-23-də səhər iclasları), Ossetin əlifbasının unifikasiya edil-

miş əlifbaya uyğunluğunu (iyunun 22-də səhər iclası), bəzi nəşriyyatların birləşdirilməsi və savadsızlığın leğv edilməsi prosesinin birbaşa yeni əlifba ilə aparılması (iyunun 23-də səhər iclası), məktəblərdə tədrisin yeni əlifba ilə aparılması (iyunun 24-də səhər iclası) kimi məsələlərin müzakirəsinə fəal iştirak etmiş, özünün kəskin mövqeyini ortaya qoymuşdur.

Iyunun 22-də keçirilən birinci səhər iclasında komitənin üzvü Mirzə Davud Hüseynov çıxış edərək SSRİ Xalq Komissarları Sovetine indiya qədər ÜMYTƏK-də görülen işlər barəsində geniş hesabat verilməsinin vacibliyini qeyd etdi. Əslində bu-nu SSRİ XKS özü də tələb edirdi. Bu təklifi uyğun olaraq SSRİ XKS-nə təqdim etmək üçün geniş məruza hazırlanması qərra alındı. Bu məsələ çox ciddi hazırlanı-malı idi və bu səbəbdən də xeyli vaxt tələb edirdi.

Nəhayət, 17 mart 1929-cu ildə Fərhad Ağazadə də daxil olmaqla 5 nəfərin iştirakı ilə SSRİ XKS-nə təqdim olunacaq məruzənin hazırlanması üçün bir iclas keçirildi və məruzənin 6 hissə üzrə hazırlanaraq aprel ayının 15-e qədər SSRİ XKS-nə təqdim edilməsi qərra alındı. Nəzərdə tutulan məruzədə 2-ci (yeni əlifbanın yaranma tarixi) və 3-cü (birinci türkoloji qurultay - yeni əlifba ideyasının zəfəri və unifikasiya məsələləri) hissələrin yazılıması Fərhad Ağazadəyə həvələ edilmişdi.

ÜMYTƏK Rəyasət Heyətinin 1928-ci il iyunun 24-də keçirilən son iclasında yeni əlifba uğrunda hərəkatın coğrafiyasının daha da genişlənməsi və onun populyarlaşmasının üçün bir neçə cari addımlar da atıldı. Əfqanistan padşahı Əmənnulla Xana yeni əlifba ilə göndərilən albomun xərci (940 rubl) təsdiq edildi. Alboma əlavə edilən məktubda, ərəb dünyasının təzyiq-lərinə məhəl qoymayaraq Avropana istiqamətdə dəyişikliklər böyük onəm veren Əmənnulla Xanın, maariflənmə yolunda tarixi addım olan latin əlifbasını da qəbul edəcəyinə ümidi bəsləniləndiyi qeyd edildi.

İclasda Dağıstan nümayəndəsi Xayrullin bir qrup dağlıstanlılar adından yeni əlifba tərəfə katınları hərəkatın coğrafiyasının dəyişikliklərə böyük onəm veren Əmənnulla Xanın, maariflənmə yolunda tarixi addım olan latin əlifbasını da qəbul edəcəyinə ümid bəsləniləndiyi qeyd edildi. İclasda Dağıstan nümayəndəsi Xayrullin bir qrup dağlıstanlılar adından yeni əlifba tərəfə katınları hərəkatın coğrafiyasının dəyişikliklərə böyük onəm veren Əmənnulla Xanın, maariflənmə yolunda tarixi addım olan latin əlifbasını da qəbul edəcəyinə ümid bəsləniləndiyi qeyd edildi.

İclasda Dağıstan nümayəndəsi Xayrullin bir qrup dağlıstanlılar adından yeni əlifba tərəfə katınları hərəkatın coğrafiyasının dəyişikliklərə böyük onəm veren Əmənnulla Xanın, maariflənmə yolunda tarixi addım olan latin əlifbasını da qəbul edəcəyinə ümid bəsləniləndiyi qeyd edildi.

Bu təklifi rəyasət heyəti tərəfindən bayənildi və küləvi informasiya vəsiti-lərində bəlli kompaniyanın (könlüllü olaraq 10 qəpikdən 10 rubla qədər) başla-nıldığı haqda məlumat verilməsi qərra alındı. Sonralar, Kazanda ÜMYTƏK-in 3-cü plenumunda bu məsələ bir daha təsdiq edildi və «oktyabr əlifbası» adlı xüsusi təyyarənin buraxılması üçün ciddi kampanya aparılması məqsədilə yerli təşkilatlara göstərişlər verildi. Ümumiyətə, bu məsələ ÜMYTƏK-in, demək olar ki, bütün iclaslarında müzakirə edildi. Komitənin rəyasət heyətinin 15-18 fevral 1929-cu il tarixdə Moskvada keçirilən iclasında məsələ yenidən müzakirə edildi və ayri-ayri komitələrdə birləşdə 50.000 rubl vəsait yığılması qərra alındı. Maraq üçün qeyd edək ki, ən böyük rəqəm (11.000 rubl) Özbəkistan YƏK-nə ayrılmışdı.

Azərbaycan YTƏK, Qazaxstan və Şimali Qafqaz YƏK ilə eyni məbləğ - 5.000 rubl yığmali idi. Qalan komitələrə 500 - 3.500 rubl aralığında konkret rəqəmlər tapşırılmışdı.

ÜMYTƏK-in üçüncü plenumu

1928-ci il dekabr ayının 18-də Kazan şəhərində ÜMYTƏK-in 3-cü plenumu çağırıldı. Bu illərdə yeni əlifbanın və onun

İsaxan İSAXANLI,
pedagoji elmlər namizədi,
Xəzər Universiteti

tətbiqi ilə uğurla məşğul olan ÜMYTƏK-in nüfuzu o qədər yüksək idi ki, türk olmayan bir sıra xalqlar da bu komitəyə müraciət edərək özləri üçün latin əlifbası əsasında yeni əlifbalar tərtib olunması məsələsində kömək isteyirdilər. 3-cü plenumda bu xalqlar üçün (abxaz, taliş, tacik, çeçen, inquş, osetin, lezgi və s.) 15 əlifba layihəsi təsdiq edilmişdi. «Bu dövrə Şuralar İttifaqında artıq ruslar, ukraynalılar, ermənilər, gürçüler, yəhudilər, möğullar və çuvaşlardan başqa yeni əlifba cərəyanında iştirak etməyə xalq qalmadı».

Dekabrın 23-nə qədər davam edən plenumda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri ayri-ayri respublikalarda yeni əlifbaya keçid vaxtının müəyyənləşdirilməsi idi. Çox ciddi müzakirələrdən sonra, ayri-ayri yerlərdə maddi-texniki şəraitin və əhalinin mədəni səviyyəsinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, bütün respublikalarda, ən uzağı 2

İndiki əlifbası	M.F. Axundovun ilk layihəsi 1870	M.F. Axundovun son layihəsi 1873	Fərhad Ağazadənin layihəsi 1906	Abdullah Əfəndizadənin əlifbası 1919	Yeni Türk (Azərb.) əlifbası 1922	Birliqdir mi? Türk əlifbası 1927
a	a	a	a	a	a	a
b	b	b	b	b	b	b
c	z	z	c	c	c	c
d	d	d	d	d	d	d
e	e	e	-	e	e	e
f	f	f	f	f	f	f
g	q	q	q	q	q	g
ğ	z	z	g	g	g	ğ
h	h	h	h	h	h	h
x	x	x	-	x	x	x
i	w	w	ı	w	ı	i
ı	i	i	i	i	i	i
j	ż	ż	-	ż	ż	ż
k	k	q	k	q	k	q
ő	o	o	o	o	o	o
ö	ə	ə	ə	ə	ə	ə
p	p	p	p	p	p	p
r	r	d	r	r	r	

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

(Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir)

(Əvvəli ötən saylarımda)

Bu həmlələr xüsusiən Kazanda vüset almışdı. O vaxt Kazan, yeni əlifba hərəkatının həyata keçirilməsinə en çox müqavimət göstərən mərkəz idi. Bunun nəticəsi olaraq, Tatarstan nümayəndə heyəti Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda qərarın əleyhinə olmuşdu (bundan əlavə Qazaxıstan əleyhinə, Türkiyə isə bitərəf qalmışdı!). Tezliklə, qurultaydan sonra, Tataristanın rəsmi dairələrində ciddi yunşalma hiss olundu. Lakin buna baxmayaraq heç cür fikirlərindən dönmək istəməyən 82 nəfər köhnə əlifba tərefədarlarından ibarət böyük bir qrup 1927-ci ilin mayında bir müraciət hazırladı. Müraciətin bir nüsxəsi Tatarstan hökumətinə, bir nüsxəsi də Moskvaya - İosif Staline göndərildi. (Bu müraciət yeni əlifba tarixində «82-lə» adını aldı). Bu adımla o vaxt yeni əlifba hərəkatına ciddi mane olmaq isteyənlərin son təzyiqi idi. «Ə-

Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

əb əlifbasının tərefədarları Tataristanda mü hübü bir yekun təzyiq edir və gözəçarpacaq qədər yeni əlifba cəreyanına mane ola biləcək bir tərzdə fəaliyyət göstərirlerdi. «82-lə» ərizəsi bu fəaliyyətin nəticələrindən birisi idi.

Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq ÜMYTƏK-in və Kazanda 1926-ci ilin aprel ayının 8-də Seyfi Kazanlının başçılığı altında yaranmış «Yanalıf» cəmiyyətinin fəal işi nəticəsində tezliklə bu dəstənin təsiri zəiflədi və onların böyük bir hissəsi plenumda və mətbuatda çıxış edərək öz fikirlərindən döndüklerini elan etdilər və beləliklə Tataristanda da yeni əlifba yolunda heç bir ciddi mane qalmadı.

Bu plenumda, eləcə də, SSRİ-nin bütün respublika və vilayətlərində yeni əlifbanın tərefədarları üçün vahid «Yanalıf» marşı qəbul edildi (marşın müəllifləri Qabaşa və Al-muxamedov idi) və bütün respublikaların əlifba komitələrinin bu marşın notu ile təmin edilməsi qərara alındı.

Fərhad Ağazadə bu plenumun işində də çox fəal iştirak etmişdir.

Plenumun başlanğıcında Fərhad Ağazadənin Qəhrəman Qaraqası ile birlikdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi tarixi ilə bağlı əseri plenum iştirakçılarına paylanmış və ÜMYTƏK elmi şurasına bu istiqamətdə işləri davam etdirmək tövsiyə edilmişdi.

Plenumun 21 dekabrda keçirilən sayıca 6-ci iclasında ÜMYTƏK-in üzvü, Türkmenistan YÖK-nin sədri Aytakov dekabrın 23-na qədər plenuma başa çatdırmaq məqsədilə bəzi məsələləri, o cümlədən, AYTƏK-in fəaliyyəti haqqında məruzəni gələn plenuma qədər toxire salmağı təklif edir. Buna Fərhad Ağazadə ciddi etiraz edərək bildirir ki, AYTƏK öz işini başa çatdırmasıdır və bu onun, demək olar ki, son hesabatıdır. Odur ki, AYTƏK-in məruzəsi məhz bu plenumda diniñləniləndir ki, onun fəaliyyəti zamanı buraxılan sehvler indi başqa respublikalarda təkrar olunmasın. Səməd Ağamalioğlu da Fərhad Ağazadənin fikrini təsdiq-ləyir və AYTƏK-in məruzəsinin qısa şəkildə

də olsa, bu plenumda dinlənilməsi qərara alınır. Plenumun 23 dekabr tarixində keçirilən sayca 10-cu iclasında Fərhad Ağazadə AYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında məruzə edir.

Elə həmin iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi yolunda fəaliyyət göstərən müxtəlif cəmiyyətlərin birləşdirilməsi ideyasını irəli sürür və bu fikir plenumun qəbul etdiyi son ümumi qərarın 9-cu bəndində öz ek-sini tapır. Bu iclasda, Fərhad Ağazadə həm də Tatarstan və Qazaxıstan YÖK-nin məruzələri üzrə nəticə qərarın hazırlanması üçün yaradılan komissiyanın 7 üzvündən biri seçilir.

Plenumun 23 dekabr tarixli son iclasında ÜMYTƏK Elmi Şurasının 28 nəfərlik heyəti müyyənləşdirilir və Fərhad Ağazadə də elmi şurasın üzvü kimi təsdiq edilir.

Bu dövrde yeni əlifba ele nüfuz qazanmışdır, yalnız SSRİ-də yaşayan türk və bir sıra türk olmayan xalqlar deyil, xaricdə yaşayan bəzəi xalqlar da bu əlifbanı qəbul etmək üçün mərəq göstərirdilər. Bu məsələdə də yenə əsas kömək yeri ÜMYTƏK idi. Belə layihələrin hazırlanmasında ÜMYTƏK-in elmi şurasının üzvü olan Fərhad Ağazadə də fəal iştirak etmişdir. Yeni Türk əlifbasının belə sürətlə yayılması və populyarlaşması, artıq bu əlifbanı «yeni türk əlifbası» yox, «yeni şərqi əlifbası», «yeni latin əlifbası» və ya «yeni əlifba», komitənin özünü isə «beynəlxalq əlifba komitəsi» adlandırmış kimi fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olundu. Bu messələ ÜMYTƏK-in 6-13 may 1930-cu ildə Alma-Atada keçirilən 4-cü plenumunda (Fərhad Ağazadə xəstəliyi ilə əla-qədər bu plenumda iştirak edə bilməmişdi) reallaşdı və plenumda qəbul edilən qərara görə «yeni türk əlifbası» «yeni latin əlifbası» adlanırdı.

Fərhad Ağazadənin ÜMYTƏK-də fəaliyyəti haqqında rəylər və ona xəssi təqəqud verilməsi

Fərhad Ağazadənin Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsində fəaliyyəti komite tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiştir. Bu haqqda təşkilatın sədri Səməd Ağamalioğlu tərəfindən verilən 7 fevral 1929-cu il tarixli, 203 sayılı və təşkilatın elmi şurası tərəfindən verilen 11 mart 1929-cu il tarixli, 369 sayılı iki yüksək rəy onun şəxsi fondunda saxlanılır.

1929-cu ilin fevralında Fərhad Ağazadə ÜMYTƏK-in sədri Səməd Ağamalioğlu yazuşlu müraciət edərək, ona şəxsi təqəqud təyin edilmişsi barəsində Azərbaycan Xalq Komissarı Soveti qarşısında məsələ qaldırılmışdır. «İndiki halda ayaq və mədə naxoşluğunun davamedici haləti mənim dəftərxana qaydasıyla müntəzəm və uzun müddətlərle çalışmağına artıq imkan vermir; hətta səhəhetimi dəha da artıq pozur və məcbur edir ki, mən bundan sonra ağır işlərdən çəkinib, yüngül işlərlə müşğul olam. Böylə olursa, mənim və külfətimin maddi cəhati lazımcıa öndənilməmiş qalar. Sizdən rica edirəm, səhəhetimin bu cəhətinə və keçmişdəki həm pedaqoji, həm də yeni əlifba yoluñdakı çalışqanlığını nəzərdə tutub, mənə şəxsi təqəqud verilməsi məsesənini Xalq Komisarları Şurasında qaldırısanız. Bunu da əlavə edirəm ki, yeni əlifba işləri bütün türk-tatar aləmindən qurtarmayıncı, çalışmaqdan çəkinmeyib, ancaq vəzifəm bir az yüngülləşdirəcəyəm. Bu məsələ ilə bağlı ÜMYTƏK-in sədri Səməd Ağamalioğlunun 1929-cu il fevral ayının 7-də verdiyi rəyə deyilir: «ÜMYTƏK, Yeni Əlifba hərəkatının həyata keçirilməsində böyük xidmətləri olan, mülliimlik sahəsində 30 illik təcrübəye malik Fərhad Ağazadənin dövlət təqəqud ilə təmin edilməsini zəruri həsab edir». Fərhad Ağazadə şəxsi təqəqud verilməsi ilə bağlı Mütəffiq Şura Cümhuriyyətleri Maarif İşçiləri İttifaqının Azərbaycan Şöbəsinin Mərkəzi İdarəsi tərəfindən 17 yanvar 1929-cu il tarixdə verilən müsbət rəy də onun fondunda saxlanılır.

Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Komissarı Sovetinin 3 mart tarixli, 8682 sayılı müraciəti esasında 1929-cu il martın 18-də şəxsi təqəqud maaşı təyin edən komisyonın qərarı ilə, Fərhad Ağazadəyə «xüsusi mühüm xidmətini nezərə alaraq 2930-cu büdcə ilinin 1 oktyabrından etibarən ayda 120 manat şəxsi təqəqud təyin edilir». Maraq üçün qeyd edək ki, həmin iclasda 9 nəfərə şəxsi təqəqud verilmesi məsesəsənə baxılmış və Fərhad Ağazadə də daxil olmaqla, yalnız 3 nəfərə şəxsi təqəqud verilməsi qərara alınmışdır.

Fərhad Ağazadə haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi professor Əjdər Ağayev, Fə-

Fərhad Ağazadənin xəstəliyi

1929-cu ilin iyun ayının 26-də Fərhad Ağazadə ÜMYTƏK-in genişləndirilmiş reyaset həyətinin iclaslarında (1-5 iyul 1929) iştirak etmek üçün Mahaçqala yəzəm olunur və geri qayıdarkən yolda onun səhəheti pislesir. Bundan sonra o, «qida borusunun daralması»ndan eziyyət çəkməyə başlayır. Bir müddət Bakıda müalicə olunsa da, səhəhetində irəliliyi hiss olunmur. Onu müalicə edən həkimin 19 dekabr 1929-cu il tarixdə verdiyi arayışda onun tekrar ciddi müalicə olunması vacibliyə göstərilir. O dövrda belə xəstəliklərin en yaxşı müalicəsi Leninqrad Rentgen-Radioloji İnstitutunda aparılırdı. Bu məqsədə, müalicəsinə təşkilati və maddi yardım göstərilməsi xahişi ilə Fərhad Ağazadə, 2 fevral və 9 mart 1930-cu il tarixli məktublarla ÜMYTƏK-nə müraciət edir. 1930-cu il martın 3-də Xalq Səhiyyə Komissarı Fərhad Ağazadənin Leninqrad Rentgen-Radioloji İnstitutunda müalicəsinə kömək olunması xahişi ilə Leninqrad Vilayət Səhiyyə Şöbəsinə teleqram vurur və beləliklə də, maddi və təşkilati köməkliyətən Fərhad Ağazadə Leninqradda müalicəyə gedir. O, martın 21-dən etibarən Leninqrad Rentgen-Radioloji İnstitutun cərrahiyə şöbəsində müalicəyə başlayır. Ona əməliyyat edilmesi təklifinə razılıq vermir. O, «həyətinin en nəcib dostu» adlandırdığı (ifade onun 22 mart tarixli məktubundan götürülmüşdür) hayət yoldaşı Gəvher xanıma 2 aprel tarixli məktubunda yazırırdı: «Men əməliyyataya razılıq verdim. Rentgen şüası ile müalicə edəcəklər. Əgər vəziyyətim pislesse, çıxıb evə qayyadıram».

Bundan 2 həftə sonra, aprelin 17-də Bakıya qaydır, müalicə götürməsinə baxmayaraq, onun səhəhetində yaxşılığı doğru heç bir irəliliyi olur.

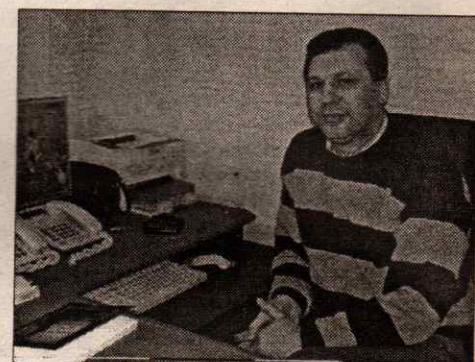
Tanımış pedaqoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, nüfuzlu ictimali xadim, «latin əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın en ne-həng nezəriyyəcılardan biri kimi qiymətləndirilir» Fərhad Ağazadə 1931-ci il yanvar ayının 4-də gözlərini əbedilik yumdu. Fərhad Ağazadənin ölümü ilə eləqədar «Kommunist» qəzetində verilən necroloqda deyilirdi: «Ağazadə yoldaşın en böyük xidmətlərindən birisi də onun yeni türk əlifbasının yayılması yoldakı mübarizəsidir. Türk əlifbasının yeni latin sistemine keçirilmə məsəlesi irəli atılan gündən Ağazadə yoldaş bunun böyük mədəni nəticələr vərəcəyi-ni nəzərə alaraq yeni əlifbanın qəbul edilməsi və yayılması yolda aktiv mübarizəyə başlamışdır. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin üzvü olaraq Ağazadə yoldaş yeni əlifbanın bütün Şuralar İttifaqı türk, tatar xalqları arasında da yayılmasına çalışmışdır».

Nəticə

21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən AYTƏK-in 6 illik yubileyi münasibətilə verilmiş və həmin ilin oktyabrında komitənin 4-cü sessiyasında təsdiq olunmuş qərarla, 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən, Azərbaycanda ərəb əlifbası, 1923-cü ildən başlayaraq paralel tətbiq olunan latin əlifbası ilə rəsmi əvəz olundu.

Ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda mübarizədə Fərhad Ağazadənin rolü çox böyükdir. Bu mübarizənin bir hərəkat şəkli almasından sonra Fərhad Ağazadə bu yolda en barışmaz və ardıcıl mübarizə aparan şəxs olmuşdur. Onun «Əlifba tarixində türklerin vəziyyəti» (1919), «Dilimizin türkəşməyinə çareler» (1919), «Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri» (1921), «Əlifba məsəlesi əvvəlce Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll edilecekdir» (1921), «Türk əlifbasının islah etmək olar mı?» (1922), «Ne üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramır?» (1922), «Yeni türk əlifbası» (1922-S.S.Axundzadə və M.C. Məmmədəzadə ilə birlikdə), «Yeni Türk əlifbasının ideyəsinin yaranma tarixi və həyata keçirilməsi» (1926, rus dilində), «Yeni türk əlifbasının layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar» (1927, rus dilində), «Yeni əlifba hərəkatının inkişaf tarixi və uğurları haqqında ocerk» (1928-Q.Qaraqası ilə birlikdə, rus dilində), və s. coxşaylı əsərləri Fərhad Ağazadənin latin əlifbası yoldunda necə söyleşən səbüt edir.

Fərhad Ağazadə haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi professor Əjdər Ağayev, Fə-

İsaxan İSAXANLI,
pedagoji elmlər namizədi,
Xəzər Universiteti

had Ağazadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəde rolunu belə qiymətləndirir. «F. Ağazadə Yaxın və Orta Şərqdə əsrlərdə bəri kök salmış ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstəren və onu islah etməyə çalışan, bu yolda uzun və gərgin mübarizə aparan böyük şəxsiyyət, M.F. Axundovdan sonra bu sahədə ikinci simadır. Sovet Azərbaycanında yeni əlifba ideyəsinə birinci olaraq meydana atan F. Ağazadə yeni əlifba uğrunda hərəkat liderlərindən sayılmışdır».

Azərbaycanda ərəb əlifbasının islahi və deyişdirilməsi uğrunda çalışanlar sırasında Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932), Firudin bəy Kötəlli (1863-1920), Məmmədətgäzi Sidqi (1854-1904), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Mahmud bəy Mahmudbəyov (1863-1923), Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937), Məmməd Ağa Səxətxanlı (1846-1931), Səməd Ağamalioğlu (1872-1941), Azad bəy Əmirov (1889-1939), Süleyman Sani Axundov (1875-1939), və s. şəxsiyyətlərin də rolu qeyd edilməlidir.

Bu yazının məqsədi Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olan ərəb əlifbasından latin əlifbasına keçid prosesini izləmək idid.

2. Bu məsələnin praktik həyata keçirilməsi ilk real təsəbbüs M.F. Axundovun davamlılarından olan Mirzə Rıza Xana məxsusudur.

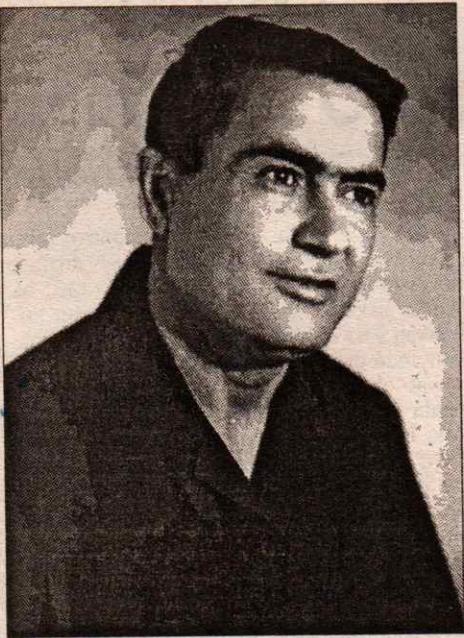
3. 20-ci əsrə (əsasən də Oktyabr inqilabından sonra) bu ideyənin həyata keçirilməsi yolunda barışmaz mübarizə aparan şəsənəsi simadır. Fərhad Ağazadənin bu yolda tarixi xidməti ondan ibarətdir ki, o ardıcıl və planlı mübarizə nəticəsində, onilliklər boyu yalnız ideya olaraq qalmış yeni əlifbanın praktik tətbiqinə nail ola bildi.

Fərhad Ağazadə «Ne üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramır?» əsərində 19-cu əsrin ortalarından başlayan yeni əlifba uğrunda mübarizəni 3 dövredə ayırmışdır:

Mirzə Fətəli Axundov dövrü
Şaxtxatlı Məhəmməd Ağa dövrü
İntibah dövrü - Azərbaycanda Şura hökuməti qurulandan sonrakı dövrü.

Fikrimizcə, Fərhad Ağazadənin bu yolda ne

MƏRD OL, ASİKARƏ DANIS

Maştağa şairler, meyxanacılar məskəni kimi tanınır. Bakı ədəbi mühitinin en böyük qollarından olan Maştağa ədəbi mühitində öz şair mənini təsdiq edən Mircelal, Şəfai, Əliağa Bakır, Namiq Şəfaioğlu, Əlibala Səyyah kimi şairler olub. Bu gün xanəndələrin repertuarında qəzalləri yer tutan şairfərdən biri da Seyidağdır.

Həbibov Seyyidağa Mircabbar oğlu 1921-ci ilde Bakının Maştağa qəsəbəsində anadan olub. Bakıdakı Bədel bey adına orta məktəbi bitirib, N.Nerimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutuna daxil olub, 3-cü kursdan təhsilini yarımqı qoyub, M.Əzizbeyov adına Neft-kimya İnstitutua daxil olub. Ali məktəbi bitirdikdən sonra Ramana neft mədənlərində neft ustası işləyib. Oradan Buzovna neft mədənlərinə baş mühəndis vəzifəsinə köçürüdü. Bir müddət sonra mədənde müdir vəzifəsinə keçirilib. Sonralar Qaz kontorunun reisi vəzifəsində çalışmış, əmək veteranı olmuşdur.

Mircabbar kişinin yeganə övladı olan Seyidağə hələ uşaqlığında şair, ədəbiyyatda böyük maraq göstərmışdır. 1941-ci ilde mühərribe başlarkən, ön cəbhəyə getmişdir. Mozdok etrafında gedən döyüşlərdə tankçı kimi iştirak etmişdir. 1943-cü ilde yaralandıqdan sonra arxaya qayıtmışdır.

1952-ci ilde ailə həyatı qurmuşdur. Həyat yoldaşı Gülcəhan xanım böyük razılıq hissi ilə danışır ki: "Ağa çox ailecanlı adam idi. Kiçik bir şey da ona təsir edərdi, hər şeyi üreyine salardı. Düzlüyü sevən, həzircavab idi. Həm hər şeyi dərd elərdi, həm de nikbin idi, zarafatı çox sevərdi. Bir söz deyən kimi o saat şeirlər cavab verərdi.

Şairin yeganə qızı Lala xanım deyir ki: "Atamın şəxsi kitabxanası məndədir. Ən çox klassiklərin əsərlərini və dini kitabları toplayardı. Dini, elmi cəhətdən şərh etməyi sevərdi. Fanatik deyildi. Həmişə mollaların, dindarların din haqqındaki fikirlərinə qarşı çıxar, onlara həqiqəti başa salmağa çalışardı. Ərab və fars dillerini gözəl bilirdi. Kitabxanamızda İrandan, Türkiyədən, Amerikadan gətirilmiş xeyli dini kitablar vardır.

Klassiklərin əsərləri onun stolüstü kitabları idi. İşdən gələndən sonra çox vaxt oxuyardı. Bir də vaxtını dostları ilə birlikdə keçirməyi xoşlardı. Ən çox Əkrəm Cəfər, Cəfər Rəmzi, Novruz Gəncəli, Seyfəddin Dağılı, Vahid və başqaları ilə əlaqə saxladı. Maştağa şairlərindən Məhəmmədəli Şəfai, Əlekber Şahid, Hacı Kazım, Əliheyder Rəğbet, Nardarandan Mail və b. ilə tez-tez görüşürdü. Çox vaxt şeirlərə dilər.

Seyidağ "Azərbaycan", "Kirpi" jurnallarında, "Ədəbiyyat və incəsənət", "Azərbaycan müəllimi", "Azərbaycan gəncləri" qəzetlərində əsərləri və satirkı şeirləri ilə müntəzəm çıxış etmişdir.

1986-ci ilde "Yazıcı" nəşriyyatı tərəfindən buraxılan Məmməd Əsmayılin tərtib etdiyi "Qəzəllər" (kollektiv) toplusunda Seyidağının 60-a yaxın qəzeli çap olılmışdır. Kitab çapdan çıxandan sonra Maştağadakı Cəfer Cabbarlı adına 187 nömrəli məktəbdə ədəbi-bədii gecə keçirilmişdir. Gecədə filologiya elmləri namizədi, şair Cəfer Rəmzi çıxış edərək Seyidağə yaradılıcılığından geniş bəhs açmışdır.

Seyidağə yaradılıcılığında vətəne məhəbbət, şeire, sənətə rəğbet, mərdlik, şücaət, vəfa, etibar, məhəbbət və s. olduqca gözəl poetik obrazlarla ifadə olunmuşdur.

Fəniz İZGÜN

"KÖNÜL" oxudum Məleykə

Binadanmı itiğzdür
Anam Məleykə-Məleykə.
Yanar ocaq, sönməz közdür
Sonam Məleykə-Məleykə.

Coşqun-daşqın çaya bənzər,
Bir küləkli yaya bənzər,
Güne bənzər, aya bənzər
Anam Məleykə - Məleykə.

Xalqımızın məğrur qızı
Yurdun qaralmaş ulduzu,
Necə görür yolumuzu
Sonam Məleykə - Məleykə.

Elin irfan nəhəngidir,
Öz başının çəlengidir,
Elə bil Ərəbzəngidir
Anam Məleykə-Məleykə.

Sözü sərtdir işi kimi,
Öz mərddir kişi kimi

Dili keşməkeşli kimi
Sonam Məleykə-Məleykə.

Açıq-aydın deyər sözün,
Özü tərif etməz özün
Mərd qızıdır Göycəmizin
Anam Məleykə-Məleykə.

Ocağına kösəv olub,
Göycə qızı, göycək olub,
Kim deyər ki, növ-növ olub.
Sonam Məleykə-Məleykə.

Əsrərimiz Həcəridir,
Dilimizin cövhəridir
Allahın bir əsəridir
Sonam Məleykə-Məleykə
Anam Məleykə-Məleykə.

***

Zümrüd göylər parlasın
Başı üstə Göycənin
Durnalar ötsün üstdən
Dəstə-dəstə Göycənin.
Ruhuma qanad verdi,
Saf sözərin, Göycəli
Bir dayağı olaydın

Göycəmizin, Göycəli.
Durnalar qarışır
Ucalaydin göylərə,
Faiz İzgün sehrini
Aparaydin Göycəye.

Od tutub mən də orda.
Yanıb külə dənəydim.
Göycəli güller üçün.
Bir bülbüle dənəydim.

Bakı 2010

VƏTƏN - GÖYCƏ GÜLÜ

"Əsma, ey külək" kitabından
Vətən Göycə gülü-Məleykə Vətən,
Açıbdır könlünü yeni dünyaya.
Vətən ulu Göycə, Vətən bu göy, yer,
Çatdırır sözünü Günəşə, Aya.

Vətən-bu qaçqınlar, Vətən köckünlər,
Vətən-çadırlarda olan körpələr
Dünyanın sırrını duya bilməyən,
Vətən-çadırlarda ölen körpələr.

Vətən-Məleykənin sözü, duası,
Uçarlar Göycəye bir vaxt dünya tək.
Mən bu istəyimə yetəcəyəmmi?
Ey məni sinəmdə incidən ürək?

2010

Fərhad Ağazadə və latin əlifbasına keçid

(Əvvəli 2-ci sahifədə)

Fərhad Ağazadə 1906-ci il avqustun 1-də Bakıda «Nicat» maarif cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak edir və həmin cəmiyyətin idarə heyetine üzv seçilir. (Cəmiyyətin ilk adı «Neşri maarif» olmuş və cəmiyyət bir müddət qeyri-resmi fəaliyyət göstərmüşdür. Sonra avqustun 22-də resmi təsdiq edilmiş və adı dəyişdirilərək «Nicat» adlandırılmışdır). Mehə burada o, dövrünün qabaqcıl ziyanları - H.Zerdabi, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov və başqları ilə tanış olmuş və birlikdə işləmişdir.

1909-cu ilin yayında çarizmin rus-azərbaysan məktəblərində təhsil siyasetinə öz etirazını açıq şəkildə bildiren (o, bir qrup qabaqcıl müellimlə birlikdə rus-Azərbaycan məktəblərinə dövlət tərəfindən verilən ana dili dərslərinin az olduğunu bildirmiş və onun artırılması zərurətini irolu sümüşdürü). Fərhad Ağazadə uzun süren müzakirə və mübahisələrden sonra şəhər məktəbleri inspektoru Məcmun Qəniyevin sərençəm ilə 4-cü rus-Azərbaysan məktəbinin müdürü vəzifəsindən azad edilir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə 1909-cu il sentyabrın 1-də dini cəmiyyət olan «Saadət» cəmiyyətinin eyniadlı məktəbinə müdürü müavini təyin edilir (məktəbin müdürü Əlibəy Hüseynzadə idi) və 1920-ci il qədər burada çalışır. Fərhad Ağazadə burada rus dili dərsi deyən Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə işləyir, hesab, cəbr və həndəsə dərslərini deyir. Məktəbdə ana dili dərslərini Mirzə Əbdülqədir İsləməyli (Mikayı Müşfiqin atası) deyirdi.

1900-cu ildən pedagoji fəaliyyətə başlayan Fərhad Ağazadə həm də ciddi suretdə dərslik yazmaqla məşğul olur. O, 1908-ci ildə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Təlibzadə, Abdulla Əfəndizadə və Mahmud Əlibəyov) ikinci il, 1912-ci ilde «Ədəbiyyat məcməsi» və s. dərslikləri yazmışdır. Onun maraqlı əsərləri arasında 1915-ci ildə çap etdirildiyi «Firəngistan» kitabını da qeyd etmək lazımdır. Fərhad Ağazadənin bir neçə tamamlanmış, lakin çap olunmamış əsəri isə əlyazma şəklində onun fondunda saxlanılır.

Fərhad Ağazadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonrakı illərdə də həmişə cəmiyyətin en vacib məsələlərini öne çəkmışdır. Bu dövrə o səhəhetində, xüsusən də, sağ ayağında olan çox ciddi problemlərə baxmayaq (bir müddət sonra - 1922-ci ilin sonunda onun sağ ayağı təsiriləndi) böyük əzm və inadkarlıqla, sözün əsl mənasında, ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın həyatında çox böyük əhəmiyyətə malik bir məsələ ilə - ərab əlifbasının latın əlifbasi ilə əvəz edilməsi məsəlesi ilə məşğul olmuşdur. Yuxarıda geniş bəhs edildiyi kimi bu sahədə o, M.F.Axundovdan sonra ikinci sima kimi qiymətləndirilir.

Ölümündən sonra onun şəxsi arxiv (yarımcı əlyazmaları, tamamlanmış kitabları, qiymətli məlumatlarla dolu saxladığı qəzet və jurnal kəsikləri, məktub və teleqramları, şəkilləri və s., elecə də 898 (sekiz yüz doxsan sekiz) ədəd kitabdan ibarət şəxsi kitabxanası, onun həyat yoldaşı Gövhər xanım Ağazadə tərəfindən Azərbaycan Dövlət Muzeiniə təhvil verilmişdir. 1979-cu ildə 4 iyul tarixli 277 sayılı protokola əsasən Fərhad Ağazadənin şəxsi fondu Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə (indiki Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini) köçürülmüş və hazırda 81 saxlama vahidi şəklində (fond - 515) burada saxlanılır.

Son söz əvəzi

2010-cu ildə tanınmış pedagoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, nüfuzlu ictimai xadim Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 ilü tamam olur. Fərhad Ağazadə dövrünün bütün ictimai-siyasi, elmi və mədəni məsələlərində həmişə öndə gedən ziyalılarından olmuş, Azərbaycanın mədəni hayatında, o cümlədən Azərbaycanda ərab əlifbasının latın əlifbasi ilə əvəz edilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu yolda sistemli və barışmaz mübarizə aparan Fərhad Ağazadə «latin əlifbasının düşmanları arasında belə bu əlifbanın on nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri kimi qiymətləndirilmişdir». Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinin rəsmi surətdə qeyd edilməsi və bu ərafdə onun coxşaklı fəaliyyətinə həsr edilmiş elmi konfranslar və müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi, əlyazma şəklində qalmış əsərlərinin çap edilməsi, eləcə də onun adının əbədişdirilməsi məqsədi ilə müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi (Bakı küçələrindən birincisi Fərhad Ağazadənin adının verilməsi, yaşıdığı binada xatira lövhəsinin qoyulması və s.) bu böyük şəxsiyyətin ruhu qarşısında manevi və vətəndaşlıq borcumuzdur.

SÖN